

Ligeti Dávid Ádám

Egy tábornagy bukása – Gondolatok Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1917. évi leváltásáról

Abstract

In this lecture, I would like to summarize the circumstances of the fall of the Austro-Hungarian chief of staff, Field-Marshal Franz Conrad von Hötzendorf in 1917. Conrad (1852–1925) was chief of staff from 1906 to 1911, and then again from 1912 to 1917. He was the longest serving chief of staff on either side during the war. His memoirs and records are an obvious, if poorly known source of the Great War. Although he managed to stay in the army, and remained a remarkable commander until the summer of 1918, Conrad's career was doomed to failure from the point he was removed from his position as chief of staff. His successor, Arthur Arz, could not replace Conrad, but Arz's personality was more suitable for Emperor Charles I, who wanted to make peace as soon as possible.

I am looking for the answers to the following questions: Which events caused the end of his carrier? Why did Emperor Charles choose to remove Conrad?

Keywords: Franz Conrad von Hötzendorf, chief of staff, Austro-Hungarian Monarchy, Arthur Arz, Charles I.

Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy (1852–1925) közel tíz esztendőn keresztül töltötte be az Osztrák–Magyar Monarchia összes fegyveres erőinek vezérkari főnöki beosztását.¹ A tábornok ennek köszönhetően minden kétséget kizáróan a legismertebb első világháborús Monarchia-béli generális, visszaemlékezései, feljegyzései megkerülhetetlen forrásanyagot képeznek nem pusztán a hadtörténészek, hanem a dualista állam történelmét vizsgáló minden historikus számára. Jelen tanulmányban e gazdag életút legdrámaibb stációját, Conrad 1917. évi bukását, valamint utódának, Arthur Arz tábornoknak, kinevezését kívánom bemutatni. Remélem, hogy a Nagy Háború centenáriuma alkalmából jelen tanulmány újabb aspektusokkal segíti a világégés történéseinek megértését.

Felmerülhet a kérdés, hogy egy döntően a háború kitörésével foglalkozó konferenciakötet keretébe miképp illeszkedik témaválasztásom? Conrad pályafutásának kétség kívül legfontosabb, legmeghatározóbb esztendeje 1914 volt, így részletesen foglalkozom azzal a kérdéssel: milyen eszközök révén

¹ Németül *Chef des Generalstabes für die gesamte bewaffnete Macht*. Az elnevezés mutatja, hogy a beosztás betöltője nem pusztán a szárazföldi hadsereg, hanem a flotta irányításáért is felelt. A továbbiakban a beosztást *vezérkari főnök* terminussal használjuk – az egyszerűség kedvéért.

kívánta elérni a tábornok a Monarchia gyors győzelmét, és az ekkori kudarc hogyan befolyásolta későbbi sorsát. Conrad pályájának részletesebb ismertetését a már említett ismertségére való tekintettel mellőzöm. A tábornok pályájából csak azokat a momentumokat fogom kiemelni, amelyek meghatározó szerepet játszottak leváltásában.

Conrad 1906-ban még altábornagyként lett a Monarchia vezérkari főnöke, miután az előző esztendőben a Dél-Tirolban tartott császári hadgyakorlatot (*Kaisermanöver*) követően Ferenc Ferdinánd trónörökös, egyben lovassági tábornok felkérte a beosztás betöltésére.² Conrad elődje, Beck tábornagy³ pontosan 25 esztendőn keresztül volt vezérkari főnök, hivatalát 76 esztendősen adta át az ekkor még hozzá képest ifjanc 54 éves altábornagynak. A megfiatalított vezetés hatása hamarosan jelentkezett is: Conrad a *belle époque* ekkor még nyugalmas időszakában szinte azonnal a Monarchia által indítandó preventív háború pártján állt azon tételtől kiindulva, hogy a gazdasági és politikai válságban szereplő dualista állam stabilizálásának kulcsa egy sikeres háborúban rejlik. Rövid időn belül Conrad lett a vezére a birodalom héjájának; gondolkodásmódja gyökeresen eltért a liberális Monarchia szellemiségétől és leginkább a Schwarzenberg-féle neoabszolutista állam politikájához volt köthető. Ebből következően e politika nem volt idegen a dinasztia számára, még ha annak agresszivitása taszította mind az uralkodót, mind a trónörökösöt: ehhez járult még Conrad hűvös viszonya a kereszténységhez.⁴

Az időközben gyalogsági tábornokká avanszált generális meghatározó kezdeményezője és támogatója volt Bosznia 1908. évi annektálásának is. Kiválóan, de csekély eredménnyel kardoskodott a Monarchia katonai potenciáljának erősítése mellett, rámutatva arra, hogy a dualista állam arányaiban a leggyengébb haderővel rendelkezett Európa nagyhatalmai között. Conrad első bukását 1911-ben az olasz–török háború hozta el: a harcias vezérkari főnök preventív háborút követelt a Tripolisz és Kireneika megszerzésén fáradozó Itália ellen, és ebbe a politikába belebukott: báró Aehrenthal közös külügyminiszter kieszközölte menesztését.⁵

1912-ben mégis újra vezérkari főnökké nevezték ki, miután Aehrenthal meghalt, és Ferenc Ferdinánd belátta, hogy képtelen hasonló kvalitású utódot találni e kulcsfontosságú posztra.⁶ Így amikor IV. Károly – hivatalosan –

² August URBANSKI von Ostrymiecz: *Conrad von Hötzendorf. Soldat und Mensch*. Ulrich Moses Verlag, Graz–Leipzig–Wien, 1938. 98–99.

³ A Monarchia tábornoki életrajzához lásd: BALLA Tibor: *A Nagy Háború osztrák magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok és tábornagyok*. Argumentum, Budapest, 2010.

⁴ Ennek jellemző példája, hogy Conrad egy ízben nem vett részt az 1913. évi csehországi hadgyakorlathoz kapcsolódó vasárnapi szentmisén, amelyért Ferenc Franz megrovásban részesítette e szavakkal: „Jól ismerem vallási meggyőződését, de ha én temploma megyek, Önnek is jönnie kell.” CONRAD von Hötzendorf: *Aus meiner Dienstzeit (1906–1918)*. Rikola Verlag, Wien, 1922. III. köt. 436.

⁵ Mindehhez lásd CONRAD: II. köt. 218 skk.

⁶ Ezen intermezzo alatt Blasius Schemua altábornagy töltötte be a beosztást.

1917. március 1-én felmentette Conradot, már 31 hónapja állt a háborús Monarchia vezérkarának élén, ha pedig a békeévek alatt töltött időt is figyelembe vesszük, közel 10 esztendőn töltötte be ezt a kiemelkedő fontosságú beosztást. Ezzel nem pusztán korának-, hanem a Habsburg Birodalom történelmének egyik leghosszabb ideig szolgáló vezérkari főnöke volt.⁷

Conrad eltávolítása annak a folyamatnak a szerves része volt, amely során IV. Károly átalakította a Monarchia politikai és katonai vezetését. Mi okozta a tábornok második bukását? Menesztésének legfőbb oka a háború általános folyamatához kötődött. Conrad leváltása idején az Osztrák-Magyar Monarchia már negyedik éve állt háborúban, és a konfliktus egyre súlyosbodó morális és anyagi következményei Károlyt már a háború első évében meggyőzték a békekötés szükségességéről. Az utóbb – nem kis részben éppen e béketörekvések révén – boldoggá avatott császár aggódva konstataulta azt is, hogy míg a Monarchia a háború kezdetén még Németország többé-kevésbé egyenrangú partnerének számított, '17 februárjára már csak a vazallusi státus mértéke volt kérdéses. A dualista állam helyzete alapvetően megingott, és fokozatosan Németország vontatmánya lett, függősége 1915 szeptemberében – Szerbia meghódításának előkészítésekor –, majd 1916 augusztusában – a Monarchia keleti frontjának krízisekor – vált egyre nyilvánvalóbbá. Conrad leváltását követően az immár IV. Károly főparancsnokságával, és Arz operatív irányításával működő 2. AOK⁸ egy megtizedelt és meggyengült hadsereg irányítását láthatta el.

Mindezen tényekből az a keserű tanulság következett, amelyet már a háború idején felismertek a Hofburgban, hogy a Monarchia pozíciói német győzelem esetén is jelentősen gyengültek volna az európai koncertben, és nagyhatalmi státusa ekkor szintén megkérdőjeleződött volna. Minthogy azonban az ellenség is jelentős veszteségeket könyvelhetett el, mi több négy ellenséges főváros (Brüsszel, Belgrád, Cetinje, Bukarest) is a központi hatalmak kezére került, és a hadműveleti zónák is antant területekre húzódtak, Janus arcúvá vált a kettős monarchia helyzete is.

Elképzelései megvalósítása, vagyis a mielőbbi békekötés érdekében, IV. Károly a birodalom vezetésének nagymértékű átalakításába fogott, és ebben a folyamatban a veterán, ám a kudarcokba belefáradt Conrad tábornagnak egyszerűen nem maradhatott tere. Természetesen a vezérkari főnök széke már többször megingott a háború során. Az első krízis rögtön 1914 szeptemberében bekövetkezett, miután a Monarchia offenzívája kifulladt a keleti fronton. Jóllehet két méltatlanul elfeledett győzelem után Galícia északi részéről rövid időre a kongresszusi Lengyelország területére benyomult az 1. és a 4. hadsereg, a 3. hadsereg megalázó vereséget szenvedett Kelet-

⁷ Theodor Ritter von ZEYNEK: *Ein Generalstabsoffizier erinnert sich*. Peter BROUCEK (szerk.). Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2009. 407 skk.

⁸ Armeoberkommando, az Osztrák-Magyar Hadsereg-Főparancsnokság.

Galíciában. E kudarc legfőbb oka az volt, hogy Conrad alábecsülte a Monarchia ellen felvonuló orosz erők nagyságát: nem tudhatta, hogy az eurázsiai birodalom gyorsabb mobilizációra képes az előrejelzésekhez képest, továbbá haderejének több mint kétharmadát a dualista állam ellen veti be. Mindezek következtében Conrad kénytelen volt szeptember 11-én általános visszavonulást elrendelni, amely nap méltán viselhetné a Monarchia haderejének fekete napja címét: ekkor világossá vált, hogy a gyors győzelem lehetősége elszállt, és a dualista államnak hosszú háborúra kell berendezkednie.⁹ Jóllehet a vezérkari főnök csak közvetett irányítással rendelkezett a balkáni fronton, Oskar Potiorek tábornagy kudarcai tovább erodálták a Monarchia vezérkarának megtépzott reputációját.

Végül Conrad elkerülte Moltke sorsát, és tovább vezethette a Monarchia haderejét: e tény nagymértékben a dualista állam tábornoki karának csődjére volt visszavezethető: ne feledjük, hogy Ferenc Ferdinánd meggyilkolásával a hadsereg főparancsnokát¹⁰ is likvidálta a Fekete Kéz terrorszervezet, és így a hadsereg tényleges irányítása továbbra is Conrad kezében összpontosult.

A kezdeti kudarcok és elképzelhetetlen veszteségek ellenére Conrad továbbra sem adta fel offenzív szemléletét, de ekkor már nem pusztán elképzelései diktálták az újabb és újabb támadásokat: a szorult helyzetben lévő német hadsereg támogatása mellett Przemysł erőrendszerének felmentése volt a cél. Ez a magyarázata az 1914. évi ismétlődő támadásoknak a San mentén, majd a 1915. évi kárpáti téli csatának. Ekkor végre a hadiszerecnse is Conrad kezére játszott, 1914 decemberében jelentős győzelmet aratott Limanowánál. Az 1914-ben elszenvedett élőerőben bekövetkezett veszteség azonban többé nem volt pótolható: Conrad utódja, Arz így foglalta ezt össze: *„Az a megoldás, amelyet Conrad von Hötzendorf az osztrák–magyar haderő számára választott, az áhított siker terén nem vallott kudarcot. Valóban sikerült megállítani az erős orosz potenciál rohamát, de a siker hatalmas áldozatot követelt, amely nem pusztán számbelileg (mintegy 350 000 fő) volt jelentős, hanem különösen a harcérték terén nem volt pótolható. Az osztrák–magyar hadsereg elvesztett harmadát a jól kiképzett, nagy munkabírású, régóta szolgáló katonák és megrázóan magas számban a legértékesebbnek tartott hivatásos tisztek tették ki. A hadsereg soha többé nem tudta kiheverni ezt a veszteséget.”*¹¹

⁹ Erről részletesebben a VERITAS Történetkutató Intézet 2014. évi Évkönyvében lehet majd részletesebben olvasni.

¹⁰ Bár Ferenc József császár élete végéig a Legfelsőbb Hadúr maradt, mindenki számára világos volt, hogy a hajlott korú monarcha a hadsereg főparancsnokságát át fogja adni.

¹¹ Arthur ARZ von Straussenburg: *Kampf und Sturz der Kaiserreiche*. Günther Verlag, Wien–Leipzig, 1935. 35–36. *„Der Lösung, die Conrad von Hötzendorf für die österreichisch–ungarische Armee gewählt hat, war der angestrebte Erfolg wohl nicht versagt. Sie hat tatsächlich den Anprall der starken Russenkraft endlich doch zum Stehen gebracht, doch kostete dieser Erfolg enorme Opfer, die nicht nur der Zahl nach – etwa 350.000 Mann – sondern, was besonders schwerwiegend war, der Feldbrauchbarkeit nach, nicht mehr ersetzt werden konnten. Denn unter dem verlorenen Drittel der österreichisch–ungarischen Armee befanden sich die gutausgebildeten, leistungsfähigen, altgedienten Soldaten und eine*

Míg a háború első felében főleg a harctéri kudarckok, a győzelmes 1915-ös esztendőben Falkenhaynnal való vitája okozhatták volna bukását, mindezek ellenére helyén maradhatott. Mint ismert Conrad az egész háború folyamán a keleti front primátusa mellett kardoskodott, míg német kollégája itt csak defenzívára törekedett volna, és úgy vélte: a háború kizárólag Franciaországban nyerhető meg.

1916 vészterhes nyara azonban ismét felvetette Conrad leváltásának szükségességét. Ismert, hogy 1916 májusában az akkori vezérezredes hozzálátott rég óta dédelgetett tervének megvalósításához, vagyis, hogy térdre kényszerítse Olaszországot. A dél-tiroli offenzívát azonban a kezdeti sikerek után fel kellett függeszteni, mert a Bruszilov-offenzíva nyomán újabb 600 ezer katona dőlt ki a csatasorból, amely katasztrófa csak az első háborús év veszteségeihez volt hasonlítható. És ha mindez nem lett volna elég, hamarosan Románia is hadba lépett az antant oldalán.

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a sokáig lappangó vezérkari főnöki kérdés ismét napirendre került. Ez év szeptemberében maga az agg Ferenc József kérte ki Károly véleményét ez ügyben. A főherceg úgy vélte, hogy Conradot mindenképpen meg kell hagyni vezérkari főnöki beosztásában, mert a németek által is elismert hadvezéri tekintélyére szüksége van a hadseregnek; ugyanakkor a 29 éves trónörökös számba vette a lehetséges utódokat. Javasolta azonban, hogy Frigyes főherceget, a hadsereg főparancsnokát váltsák le, és Jenő főherceget nevezzék ki a helyére.¹²

Első helyen Krauss altábornagy helyzetét vizsgálta meg: akit igen tehetséges, de nem népszerű, és a politikába szívesen belefolyó tábornokként jellemzett.¹³ Második jelöltje Arz volt, akiről így vélekedett „*Nagyon jártas, de nem áll azon az operatív szinten, mint Conrad.*”¹⁴ Végül Csicseric Miksa altábornagyot vette számba: akinél leginkább az orosz viszonyok alapos ismeretét emelte ki, továbbá fontos erényének tartotta, hogy a generális élesen kritizálta a korábbi tömegrohamokra épülő offenzív stratégiát.¹⁵ Mindent egybevetve Károly ekkor Csicsericset javasolta Conrad utódjának annak le-

erschütternd hohe Anzahl wertvollster Berufsoffiziere.”

¹² Reinhold LORENZ: *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Verlag Styria, Graz-Wien- München, 1959. 216. „*Der Thronfolger schlägt vor, Conrad wegen seiner auch von den Deutschen anerkannten großen militärischen Autorität vorläufig zu belassen, doch Erzherzog Friedrich durch den Erzherzog Eugen zu ersetzen.*”

¹³ A trónörökös azt is érzékelhette, hogy Krauss szociáldarwinizmusa még Conradén is túlsz, amelyet az idő igazolt is: a tábornok hithű és befolyásos nációvá vált a 30-as években.

¹⁴ Uo. „*Ein weiterer Kandidat wäre General v. Arz, der sehr gewandt, aber nicht auf gleicher operativen Höhe wie Conrad sei.*”

¹⁵ Uo. „*Dann sei FML. von Csicseric zu nennen, der mit den russischen Verhältnissen sehr vertraut, wegen seiner Kritik am „alleinseligmachenden Angriff“ nicht beliebt, sich als Divisions- und Korpskommandant sehr bewährt habe.*” Csicseric katonai attaséként a Monarchia elsőszámú megfigyelője volt az orosz-japán háború idején, így a dualista állam legtapasztaltabb generálisa volt 1914 előtt a modern háború lefolyását illetően.

váltása esetén, de a legalkalmasabbnak az akkori vezérkari főnököt látta a feladat ellátására, így egyértelműen leváltása ellen foglalt állást. Ugyanakkor Károly azt is elismerte, hogy a tehetséges, de szókimondó Conraddal sokszor nehéz tárgyalni, mégis lehetségesnek tekintette az eredményes együttműködést, és az AOK megújulását Jenő főherceg vezetésével.

Miben is rejtett Conrad ereje és nélkülözhetetlensége? A tábornok – hadsereg-irányítói operatív tevékenysége mellett, a háború totalizálódása, valamint vehemens karaktere következtében – egyre nagyobb befolyást gyakorolt a Monarchia közpolitikai ügyeire is. Még első vezérkari főnöksége idején, 1911-ben ki tudta harcolni, hogy személyesen jelen lehessen a közös minisztertanács ülésén,¹⁶ és mint az uralkodó legfőbb katonai tanácsadója már a háború előtt is jelentős szerepet töltött be a Monarchia politikai szférájában.¹⁷ 1914 nyara után ez a szerep tovább növekedett, és a harctéri kudarcok ellenére is megmaradhatott posztján. Leváltása esetén avval is számolni kellett, hogy utódja nem fog rendelkezni azzal a stratégiai összképpel, amely messze túlmutatott a hadsereg ügyein, és a politika szinte teljes vertikumát lefedte.¹⁸ Conrad a szó legszorosabb értelmében belső, bizalmas tanácsadóvá avanszált elő.

Conrad beágyazottságát elősegítette az is, hogy a német szövetséges alapvetően elégedett volt tevékenységével. Jóllehet a tábornok többször keveredett heves vitába az OHL-lel,¹⁹ markáns személyisége révén szinte egyedül meg tudta jeleníteni az AOK-t Berlinben, és sok tekintetben megítélése felülmúlta ifjabb Moltke, ill. Falkenhayn reputációját: a németek számára pedig Ausztria legkiválóbb katonai hagyományát jelenítette meg.²⁰ Ferenc József halála azonban rövid idő alatt új helyzetet teremtett.

Mégis a két vezérkar vitáinak egyik fő gyúanyagát az biztosította, hogy Conrad igen rossz viszonyt ápolt Falkenhaynnal: különösen az 1915. évi szerb hadjárat, valamint a Monarchia dél-tiroli offenzívája terhelte nemcsak a két tábornok, hanem a két ország viszonyát is. A központi hatalmak akkori két vezérkari főnöke jellem- és temperamentumbéli eltéréséből fakadó át-

¹⁶ ZEINAR: 546.

¹⁷ ZEINAR: 575. „Der Einfluss des Generalstabes erstreckte sich in der Zeit, als General Conrad noch Chef gewesen war, also von 1914 bis Anfang 1917, nicht nur auf die Führung der Operationen und die Regelung aller wichtigen Personalfragen, sondern auch auf die Mitwirkung an der Außen- und Innenpolitik.“

¹⁸ Ez a kontraszt már Conrad első leváltásakor is élesen látszott: utódja Blasius Schemua altábornagy esetében, de Arz működése alatt is megfigyelhető volt. E két tábornok az apolitikus tiszti attitűdöt jelenítette meg, és beosztásukkal kizárólag a katonai szféra irányítására és befolyásolására törekedtek. Manfred RAUCHENSTEINER: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Weltkrieg*. Verlag Styria, Graz–Wien–Köln, 1993. 60. „Bei einem Wechsel auf dem Posten des Chefs des Generalstabes für die gesamte bewaffnete Macht Österreich-Ungarns hätte es sich nur ergeben können, daß ein Mann nachgefolgt wäre, der noch viel weniger als sicherlich nur Teilaspekte, doch sein Amtskollege Blasius Schemua, aber auch Conrads Nachfolger ab 1917, General Arz von Straußenburg, verkörperten den zutiefst apolitischen Offiziertypus.“

¹⁹ A német Hadsereg-főparancsnokság rövidítése (Oberste Heeresleitung).

²⁰ LORENZ (1959): 316.

hidálhatatlan ellenétek – amelyek teljes szakítást eredményeztek 1916-ban kettejük között – igen problémás tényező volt a közös hadvezetés számára.²¹ Vitájuk lényege abban állt, hogy míg Conrad végig a keleti front prioritása mellett kardoskodott, addig Falkenhayn itt csak a helyzet stabilizálására törekedett, és a háborút nyugaton kívánta megnyerni. 1915 folyamán egyébként gróf Tisza István is több ízben kezdeményezte Conrad menesztését, mindannyiszor eredménytelenül.²²

1916 folyamán a legsúlyosabb vád Conraddal szemben a dél-tiroli offenzíva, majd az ezt követő Bruszilov-offenzíva okozta katasztrófa váltotta ki. Mint ismert Conrad 1916 májusában megkísérelte kiűzni Olaszországot a háborúból, de a kezdeti sikereket követően (Asiago) az orosz délnyugati front támadása két hadsereget zúzott szét a keleti fronton. A Conraddal szemben megfogalmazott vád szerint az akkori vezérezredes túlságosan meggyengítette a keleti frontot az olasz támadás elősegítése érdekében, így lényegében annak számlájára írva Bruszilov sikerét. Valójában Conrad 9 hónapon keresztül dolgozott azon, hogy a nyílegyenes keleti frontot valóságos erődítménnyé változtassa. Bruszilov forradalmi stratégiája, valamint a románok hadba lépése azonban kis híján már ekkor a dualista állam vesztét okozták. Az első világháború a Monarchia számára így a „kihaznátlan lehetőségek háborúja” maradt.²³

Ekkor, miután 1916 augusztusának végén leváltották Falkenhaynt, hasonlóan 1914 őszéhez, túlélte német kollégája bukását. Ennek megfelelően Conrad az osztrák–magyar vezérkari főnöki-cseréig 6 hónapot dolgozott együtt a 3. OHL-lel, vagyis Hindenburggal, és bár ekkor már nem robbantak ki akkora viták, mint a korábbi hónapokban, az osztrák tábornagy egyre nehezebben viselte, hogy a Monarchia mind jobban alárendelődött német szövetségének.

Conrad 1916 nyara óta érezte, hogy inog a széke, azonban jól tudta: leváltani nem nehéz őt, ugyanakkor a megfelelő utódot kiválasztani igen. Egyik adjutánsa, Kundmann ezredes szerint a lehetséges utódokat számba véve, így nyilatkozott: „Gondoljunk csak az utódra! Arz? Krauss? Tersztyánszky? Mindegyik a maga módján valamennyire értékes, de egyik sem nagyobb!”²⁴ Reputációját és tekintélyét az is bizonyította, hogy Károly trónörökös-ként egyszerűen a „Főnökként” titulálta,²⁵ és némi félelemmel teli vegyes tisztelettel szemlélte a tábornok tevékenységét.

²¹ ARZ (1935): 57. „Am schmerzlichsten jedoch waren für die gemeinsame Kriegführung die aus der so verschiedenen Wesensart und den verschiedenen Temperamenten quellenden, unüberbrückbaren Gegensätze zwischen den beiden Chef des Generalstäbe der Mittelmächte, die im Jahre 1916 den vollen Bruch zwischen ihnen brachten.”

²² Helmut HOYER: *Kaiser Karl I. und Franz Conrad von Hötzendorf*. Verlag Rotring, Wien, 1972. 10.

²³ HOYER (1972): 30.

²⁴ Rudolf JERÁBEK: *Die Brussilowoffensive 1916. Ein Wendepunkt der Koalitionskriegführung der Mittelmächte*. Band I-II. Wien, 1982. (PhD disszertáció, kéziratban). II. köt. 509. „Man denke nur an die Nachfolger! Arz? Krauß? oder gar Tersztyánszky? Jeder in seiner Art etwas wert; keiner ein größerer!”

²⁵ Erich FEIGL: *Kaiser Karl I. Persönliche Aufzeichnungen, Zeugnisse und Dokumente*. Amalthea Verlag, Wien-München, 1987. 51.

Paradox módon végül a tábornagy bukását nem a harctéri kudarcok, hanem sokkal inkább az udvari intrikák okozták. Szerencsétlenségére különösen rossz viszonyban volt az ifjú császárnéval, aki még trónörökösfeleségként nyíltan bírálta Conrad második házasságát. A korábban megözvegyült tábornok ugyanis egy elvált asszonyt vett feleségül, és ez a lépése *persona non gratá*vá tette a mereven katolikus császárné számára. Bár Conrad második felesége is olasz származású volt, a veterán tábornagy a hadsereg azon tagjaihoz tartozott, akik gyanakvással figyelték a Bourbon-Pármái dinasztiából származó Zita tevékenységét. A császárné két fivére a belga hadseregben szolgált, és 1918 tavaszán némileg igazolódott is Conrad félelme, mert ekkor derült ki, hogy sógorai révén Károly kapcsolatba lépett a francia kormánnyal (Sixtus-affér).

1917 márciusában a német fél – elsősorban Cramon meglátásainak és véleményének köszönhetően – meg volt róla győződve, hogy Conrad a bécsi klerikális körök befolyása miatt vesztette el beosztását.²⁶ Ezt az ítéletet azonban szinte azonnal cáfolta az evangélikus Arz kinevezése, majd Kövess és Boroevic tábornaggyá való előléptetése, végül a református Horthy flotta-főparancsnoki kinevezése.²⁷ Az is tény azonban, hogy von Hötzendorf antiklerikális beállítottsága, házassági ügyének komplexitása, valamint nyíltan vállalt szociáldarwinista nézetei szalonképtelenek bizonyultak az új császár környezetében, így e tényezők szintén felgyorsították bukását.

Conrad számára az is kedvezőtlen fejlemény volt, hogy az új uralkodó jó viszonyt ápolt néhai nagybátyjával, Ferenc Ferdinánddal, és sok szempontból az ő politikai elképzelései mentén kívánta vezetni birodalmát. A meggyilkolt trónörökös és Conrad viszonya legendásan rossz volt, így sejthető volt, hogy Károly nem éppen a legjobb prekonceptiókkal rendelkezik a tábornagyról. Az ifjú császárról az a hír járta, hogy képzettsége hagy bizonyos kívánni valót maga után. Jellemző módon a vezérkari főnök ezt a vádat és problémát is Ferenc Ferdinánd személyére vezette vissza, amikor bizalmas körben így nyilatkozott 1914 augusztusában: „Károly egyáltalán nem tanult semmit, még csak helyesen sem tud írni. Nagybátyja szándékosan el akarta butítani.”²⁸ Conrad pozícióját tovább rontotta 1916. november vége, amikor az ifjú császár átvette a főparancsnokságot. Az uralkodó ezen lépése állandó konfliktus-forrást jelentett a vezérkari főnökkel, mert Conrad továbbra is gyakran vitatkozott a császárral, nem egyszer szinte tanítva és kioktatva a fiatal monarchát, és amikor

²⁶ Oskar REGELE: *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. Verlag Herold, Wien, 1955. 95.

²⁷ Uo. 96. Érdekes tény ugyanakkor, hogy a Monarchia 25 vezérezredese közül csak 3 nem katolikus tábornok volt: Arz (evangélikus), Puhallo (görögkeleti), Hazai (izraelita). Georg LUDWIGSTORFF: *Die Generalobersten der k. u. k. Armee und ihre Orden und Auszeichnungen*. (PhD disszertáció kéziratban). Wien, 1994. 255.

²⁸ KOCSIS András: *A k. u. k. hadsereg az első világháborúban. (Tények, vélemények)*. Budapest, 2001. (PhD disszertáció, kéziratban) 151. Joseph Redlich megjegyzése alapján.

szóba került, hogy le fogják váltani, a tábornok mosolyogva ismételte: „Úgy van az, ha egy család lánya önálló háztartást alapít, hogy nem szívesen viszi magával a szülői házból nevelőit!”²⁹ Mindezek után nem meglepő, hogy a tábornagy leváltásának egyik okát éppen a „kertelés nélküli kommunikációra” vezette vissza, amellyel ellenvéleményét gyakran megfogalmazta.³⁰

Károly és Conrad között éles debattára került sor Frigyes főherceg leváltásakor, valamint Hazai Samu 1917. februári, az „összes utánpótlások főnökévé” való kinevezésekor is.³¹ Hazai kinevezése ellen főképp azért tiltakozott Conrad, mert az AOK gyengülését, a hátországra gyakorolt hatás csökkenését vélte felfedezni, amelynek következménye a Hinterland moráljának felbomlása lesz.³² Conrad, aki egyfajta *Cassandra redivivaként* ismét pontos prognózist alkotott, és gyakorlatilag másfél évvel az 1918. őszi katasztrófa előtt belátta a bukás veszélyét.

Conrad leváltása azonban nem jelentette azt, hogy Károly nem becsülte a tábornagy érdemeit. Leváltásakor, 1917. március 1-én Károly így foglalta össze Conrad háborús sikereit: „Ön a háború első szakaszában a hadsereg-főparancsnok tanácsadójaként ellenségeink hatalmas túlerejét gyengeségeik világos felismerésével és soha el nem lankadó kezdeményezőkésséggel kiegyenlítette. Az Ön világos ítélőképessége mindig kivezető utat talált a legnehezebb helyzetekből. A háború további folyamán hű szövetségünkkel való céltudatos együttműködésben, Ön mindig képes volt a döntő helyen és a megfelelő időpontban a szükséges erőket bevetni, hogy minden hadszíntéren megteremtse a győzelmes hadműveletek alapját, és hogy megghiúsítsa a hitszegő, új ellenségek (Olaszország és Románia) terveit. [...] Ön nekem is önzetlen és odaadó tanácsadóm volt.”³³

²⁹ August von CRAMON: *Unser Österreichisch-Ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege. Erinnerungen aus meiner vierjährigen Tätigkeit als bevollmächtigter deutscher General beim k. u. k. Armeoberkommando*. Mittler, Berlin, 1922. 172. „Conrad sagte später, wenn er auf seine Enthhebung vom Posten eines Generalstabschefs zu sprechen kam, wiederholt lächelnd, er begreife eigentlich ganz gut, daß ihn der Kaiser nicht länger an seiner Seite haben wollte. »Es ist das so, wie wenn die Tochter einer Familie sich selbst einen Hausstand gründet; dann nimmt sie auch nicht gern die Gouvernante aus dem Elternhaus mit!«!”

³⁰ ARZ (1935): 74. „Neben anderen Einflüssen dürfte dabei auch die rückhaltlose Form, in der ich [Conrad] gegenteilige Ansichten zum Ausdruck zu bringen pflegte, mitgesprochen haben.“

³¹ Károly e lépése egyben önmagában mentesíti az összes antiszemita vád alól, hiszen akkor tett egy zsidó tábornokot a birodalom egyik legfontosabb posztjára, amikor abban a háború következményeként jelentősen megerősödött – éppen a hátországi anomáliák miatt! – az antiszemitizmus. A folyamatot részletesen bemutatja: BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

³² HOYER (1972): 87.

³³ LORENZ (1959): 315. „In den ersten Phasen dieses Krieges haben Sie als Berater des Armeoberkommandanten die gewaltige Überlegenheit unserer Feinde durch klare Erkenntnis ihrer Schwächen und durch nie erlahmende Initiative wettgemacht. Ihr abgeklärtes Urteil fand den sicheren Ausweg aus schwierigsten Lagen. Im weiteren Verlauf des Krieges wußten Sie in zielbewußter Zusammenarbeit mit unseren treuen Verbündeten am entscheidenden Orte, zur richtigen Zeit die notwendige Kräfte einzusetzen, auf allen Kriegsschauplätzen die Grundlagen siegreicher Operationen zu schaffen und die Pläne

Mikor leváltásáról értesítette, Conrad már nem lepődött meg, hiszen hosszú hetek előjelei előzték meg Károly döntését.³⁴ Amikor az uralkodó átvette a főparancsnokságot, Conradot tábornaggyá léptette elő, amely lépést még a bizalom egyértelmű jeleként azonosított a generális. (Nem mellesleg 1867 óta ő lett a birodalom első nem-Habsburg tábornaga). A következő hetek azonban bizonyították ennek a felállásnak a tarthatatlanságát. Mindemellett Károly igyekezett békében megválni a tábornagytól, felmentésekor nyomban felkérte, hogy Tirolban vezessen egy hadseregcsoporthoz. Conrad elcsigázottságát és csalódottságát mutatta, hogy már az sem motiválta különösebben, hogy az általa oly gyűlölt liberális Olaszország ellen harcolhatott tovább, és inkább a nyugdíjazását kérte. Károly ekkor a saját uniformisáról levett Katonai Mária Terézia Rend Nagykeresztjét tűzte Conrad zubbonyára,³⁵ ezzel jelezve mennyire számít további munkájára. Bár ez csak a háború után bizonyosodott be, Franz Conrad von Hötzendorf volt az I. világháború azon tábornoka, aki a legtovább töltött be vezérkari főnöki beosztást.³⁶ Ez a tény önmagában igazolja, hogy a tábornagy egyszerűen elhasználódott a hosszúra nyúlt konfliktus során. Ezek a tények jelzik leginkább, hogy az ifjú uralkodó igenis értékelt és becsülte a korábbi vezérkari főnök munkáját.

Conrad öröksége utódját, Arzot is igen nyomasztotta új hivatala átvételekor, aki 1921-ben így összegezte akkori helyzetét: *„Conrad utódként egy nehéz órában megpróbáltam a lehető legjobban felmérni, hogy a tábornagy mit tett a mulasztások pótlásáért; az általa lerakott alapon kellett továbbépítenem. Abban, hogy a küzdelem lezárásakor minden hadszíntéren ellenséges földön álltunk, [...] mind Conrad vezetése, mind páratlan szervezőkészsége is döntő szereppel bírt. Mint hivatali utódja, magától értetődő kötelességem, hogy tevékenységének mindkét eleméért különösen hálás szívvel gondoljak vissza.”*³⁷

neu erstandener treubruchiger Gegner Italien und Rumänien zum Scheitern zu bringen. [...] Auch Mir waren Sie stets ein selbstloser, hingebungsvoller Berater.”

³⁴ Kurt PEBALL: *Conrad von Hötzendorf. Private Aufzeichnungen*. Amalthea Verlag, Wien-München, 1977. 88. *„Noch einmal übte der Kaiser durch meine Ernennung zum Feldmarschall einen Akt des Vertrauens aus. Dann aber merkte ich bald, daß ich dieses verloren hatte, bis es zu meiner Enthebung von der Stelle des Chefs des Generalstabes kam. Mir kam sie nicht überraschend.”*

³⁵ Lawrence SONDHHAUS: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Neuer Wissenschaftlicher Verlag, Wien-Graz, 2003. 208; 211. E teátrális aktus – bár a Katonai Mária Terézia Rend Nagykeresztje a dualista állam legmagasabb katonai kitüntetése volt – különösen nem vigasztalhatta a megkeseredett tábornokot, aki már 1917 januárjában rezignáltan azt írta feleségének, hogy *„ha még több keresztet kapok, akkor már temetőként fogok kinézni.”*

³⁶ REGELE (1955): 488. Conrad 31 hónapos működést tudhatott maga mögött, a caporettoi szegyenbe belebukó Cadorna 30-, Joffre 28 ½-, míg Hindenburg 27 hónapot töltött el ebben a beosztásban a háború idején.

³⁷ Oskar REGELE: *Gericht über Habsburgs Wehrmacht. Letzte Siege und Untergang unter dem Armee-Oberkommando Kaiser Karls I., Generaloberst Arz von Straussenburg*. Herold Verlag, Wien-München, 1968. 54. *„Als Conrad Nachfolger in schwerer Stunde vermag ich am besten zu ermessen, was der Feldmarschall gerade im Nachholen von Versäumnissen geleistet hat; ich mußte auf dem von ihm geschaffenen Fundament weiterbauen. Wenn wir am Schluß des Ringens auf allen Kriegsschauplätzen auf feindlichem Boden standen [...] so hatten daran ebenso Conrads Führung wie seine unvergleich-*

Conrad végül elfogadta Károly felkérését, és átvette a tiroli hadsereg-csoport irányítását. Döntésében fontos szerepet játszott, hogy igazi német-osztrák hazafiként igen szerette Ausztria hegyvidéki területeit, különösen jó emléket őrzött innsbrucki szolgálati éveiből. Nem járt messze azonban az igazságtól, amikor úgy vélte, hogy másodlagos szerepet kapott és mellékvágányra került, további motivációt jelentett számára: Olaszország ellen harcolhatott.³⁸ Bár a caporettói áttörés idején az általa vezetett hadsereg-csoport is jelentős sikereket ért el, az 1918. júniusi balsikerű offenzívát követően bűnbakká vált, és 1918 júliusában hadseregcsoporthi tisztségéből is felmentették, de ekkor a grófi címmel vigasztalódhatott.³⁹

IV. Károly választásában komoly szerepet játszott, hogy felismerte Arzban a katonadiplomátát, akinek kezdeményezőkézsége és kiváló tárgyalási technikája igen fontosnak tűnt a mind inkább növekvő németországi dominancia kezelésében. Az életvidám és közvetlen tábornok karizmája egyben a megújított hadvezetés jelképévé is vált.⁴⁰ Az uralkodó valószínűleg azzal is számolt, hogy a k. u. k. tábornoki körben az egyik legszorosabb együttműködést éppen Arz alakította ki német kollégáival: mint láttuk 1915 tavaszától egészen vezérkari főnöki kinevezéséig többször közvetlen német alárendeltségben, vagy közeli kötelékben harcolt együtt II. Vilmos csapataival, miközben személyesen is jó kapcsolatot ápolt az igen befolyásos Mackensen tábornaggal és Falkenhayn gyalogsági tábornokkal.⁴¹ Ludendorff szerint Arz „a Német Birodalom és hadsereg meggyőződéses barátja”⁴² volt, és megítélésének ezen aspektusa már többször is napvilágra került – a Monarchián belül is. Károly, aki trónra lépésekor célul tűzte ki a mihamarabbi békekötést, katonai vonalon paradox módon tovább erősítette a német befolyást, hiszen Conrad – bár szintén a kettős szövetség elkötelezett híve volt – óvakodott az erősebb koalíciós társ túlzott befolyásától, és minden erejével azon igyekezett, hogy megőrizze a Monarchia mozgásterét. Károly Arz kinevezésével egyszerre

liche Organisationsarbeit entscheidenden Anteil. Meine selbstverständliche Pflicht als Amtsnachfolger ist es, beiden seiner Tätigkeit besonders dankbaren Herzens zu gedenken.”

³⁸ PEBALL (1977): 249. „Nicht unerwähnt darf ich lassen, dass auch meine große Liebe zum Hochgebirge dazu beitrug, mir den Schritt nach Tirol zu ebnen. Und so tat ich ihm schließlich unbekümmert darum, was er mir bringen würde, aber voll bewusst, dass ich nun in eine sekundäre Rolle verwiesen, auf ein Nebengleise gestellt wurde.”

³⁹ ZEINAR: 591.

⁴⁰ ARMINIUS: *Feldherrnköpfe 1914/18*. K. F. Koehler Verlag, Leipzig, 1932. 130. „Gesellig und lebensfroh, ist er ein angenehmer Kamerad, ein Sinnbild der verjüngten Führung des Staates.”

⁴¹ Falkenhayn lelkes tisztelője volt Arz katonai teljesítményének. Az erdélyi tábornok így azon kevés k. u. k. generális közé tartozott, akiről a németek jó véleménnyel voltak. ALFÖLDI László Mihály: *Die Generale magyarischer Nationalität im k. u. k. Heer von 1890 bis 1914*. Innsbruck, 1970. (PhD disszertáció, kéziratban) 55. „Arz wurde auch von den Deutschen hochgeschätzt, was man nur von wenigen hohen Offizieren der öst.-ung. Wehrmacht sagen kann. Ein begeisterter Verehrer von Arz's soldatischen Eigenschaften war General von Falkenhayn.”

⁴² Erich LUDENDORFF: *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Mittler & Sohn, Berlin, 1919. 257. „Er war ein überzeugter Freund des Deutschen Reiches und der deutschen Armee.”

gyakorolt gesztust német szövetségese irányában, és növelte meg saját mozgásterét a béke megkötésének érdekében.

A második AOK dependens helyzete azonban már felállásakor ismert volt; Zeynek vezérkari ezredes így összegezte az osztrák–magyar főparancsnokság lehetőségeit: „A második AOK olyan függésben találta magát a Német Legfelsőbb Hadvezetéstől, hogy már nem volt teljesen szabad döntéseiben. Emiatt fatalista vonulat került a legfelsőbb vezetésbe, amely leggyakrabban frivolitásként jelentkezett és rombolta az AOK tekintélyét.”⁴³ Károly szándékainak megfelelően „Conrad idejével szemben a hadvezetés súlypontja gyakorlatilag elkerült az AOK-tól, amely az uralkodói vonatra, a császári házba, valamint Laxenburgba telepített valódi hadsereg-irányítás munkabizottsága lett”.⁴⁴

Károly abban is bízott, hogy az új vezérkari főnök jobban fogja kímélni az emberi erőforrás-állományt, mint azt elődje tette. Conrad tervei végrehajtása során az *„emberanyag”* pusztulása másodlagos szempont maradt, és az offenzív szemléletet a kijózanító első hónapok után is megőrizte a bukott tábornagy.

A németek bizalommal fogadták Arz kinevezését, egyben érezték, hogy Arz nehezebben fog ellentmondani nekik, mint a sokszor forrófejű, és önálló, nagy ívű elképzeléseket felvonultató Conrad. Maga Károly is bízott abban, hogy Arz diplomatikus karaktere enyhíteni tudja az óhatatlanul fellépő feszültségeket, és csökkenteni fogja a Monarchiával szembeni német bizalmatlanságot is.⁴⁵ Ez a magatartás már 1917 márciusában megnyilvánult: Arz maximálisan tartotta magát ahhoz a német utasításhoz, amely szerint passzívan kell kivárni az orosz forradalom következményeit, miközben Conrad egy Isonzó-menti offenzívát erőltetett volna.⁴⁶ Arz együttműködési készsége olyan méreteket öltött, hogy Hindenburg visszaemlékezése szerint párját ritkította a Monarchia elitjén belül.⁴⁷

⁴³ RAUCHENSTEINER (1993): 432. „Das »zweite« Armeoberkommando befand sich, wie dann der Chef der Quartiermeisterabteilung, Oberst von Zeynek, schrieb, in einer solchen Abhängigkeit von der Deutschen Obersten Heeresleitung, dass es nicht mehr ganz frei in seinen Entschlüssen war. Es kam dadurch ein fatalistischer Zug in die oberste Führung, der öfters als Frivolität gedeutet wurde und dem Ansehen des AOK schädete.”

⁴⁴ Edmund GLAISE-HORSTENAU: *Die Katastrophe. Die Zertrümmerung Österreich–Ungarns und das Werden der Nachfolgestaaten*. Amalthea Verlag, Zürich–Wien–Leipzig, 1929. 400. „Damit verlagerte sich – im Gegensatz zu Ära Conrad der Schwerpunkt der Kriegsführung eigentlich außerhalb des AOK, das nun mehr ein [...] Arbeitsstab der in den Hofzug, ins Kaiserhaus, und nach Laxenburg verlegten eigentlichen Heeresleitung war.”

⁴⁵ LORENZ (1959): 316. „Arz ein intelligenter und gewissenhafter Arbeiter von verbindlichen Umgangsformen, war zudem für den Verkehr mit den Deutschen wie geschaffen, um dank seiner Loyalität die im Verkehr mit den Verbündeten unvermeidlichen Spannungen und auch das gegen den neuen Kurs in Österreich niemals unterdrückte Mißtrauen zu mindern.”

⁴⁶ ARMINIUS (1932): 130. „Die ersten Wochen, die Arz an der Spitze des österreichisch-ungarischen Heeres stand, brachten das für die Doppelmonarchie unendlich wichtige Ereignis der ersten russischen Revolution. Arz schloß sich mit vollen Segeln der von den Deutschen ausgegebenen Parole des untätigen Abwartens der Ereignisse an. Den von Conrad angeregten Plan eines Vorstoßes vom oberen Isonzo ließ er fallen.”

⁴⁷ Generalfeldmarschall von HINDENBURG: *Aus meinem Leben*. Hirzel, Leipzig, 1920. 384.

Arz kinevezése után azonnal biztosította az AOK-nál lévő német összekötő tábornokot – Cramont – teljes lojalításáról és együttműködési készségéről, vagyis hogy „mindenről, nyíltan tájékoztatja, valamint az OHL-lel lévő viszonyt minden zavartól megóvjá”.⁴⁸ Ugyanakkor Wedel követ, egy Zimmermann külügyminiszterhez intézett levelében, így vélekedett a frissen kinevezett Arzról: „Az ifjú császár nincs jó társaságban. Ami azt illeti, naponta »megdolgozzák« az asszonyok. Clam siránkozik, hogy Ausztria éhezik, Konrad Hohenlohe egyre inkább szítja a feszültséget, [...] Arz tábornoknak nincs tekintélye, Czernin pedig ideges.”⁴⁹

Arz kinevezése egyben annak a folyamatnak a része is volt, amelyben a Magyar Királyság súlya növekedett Károly alatt. Az ifjú uralkodó trónra lépésével egyre több magyar került fontos udvari pozícióba,⁵⁰ és bár Arz német nemzetiségű volt, mégis 1864 óta ő volt az első tábornok, aki a Magyar Királyság területéről származva lett vezérkari főnök.⁵¹

Conrad leváltásával egyúttal Károly a külvilág felé is üzent: a masszívan szociáldarwinista alapon álló tábornagy számára a háború egyre inkább totális küzdelmet jelentett, és az antant részéről is világos volt, hogy amíg von Hötendorff vezérkari főnök hivatalában van, kevés az esély a különbéke megkötésére. Károly Arz kinevezésével *nolens volens* megnyitotta az utat a különbéke-tárgyalások folytatásához. Az aktívan politizáló Conrad úgy vélte, hogy „a vezérkari főnöknek feltétlenül foglalkoznia kell a politikával, mivel ha ezt elutasítja, az elfogó képességének hiányát, vagy munkától való ózdkodást bizonyítja, [...] tárgyalóasztal és csatamező a legszorosabban függ egymástól”,⁵² addig Arz pusztán azt hangsúlyozta, hogy „nem aktív politizálással bíztak meg, de kötelességem volt beavatkozni, ha a politikai folyamatok a hadsereg érdekeit sértették.”⁵³ A gyalogsági tábornok tehát megbízatása kezdetétől ezt a követő

⁴⁸ CRAMON (1922): 107. „Er [Arz] versprach, mich über alles offen zu unterrichten, um das Verhältnis zur deutschen O.H.L. vor jeder Trübung zu bewahren.”

⁴⁹ HINDENBURG (1920): *Aus meinem Leben*. Leipzig, Hirzel, 1920. 167. „Der junge Kaiser ist nicht in guter Gesellschaft. An sich schon weicht, wird er täglich von den Damen bearbeitet. Clam stöhnt, dass Österreich verhungert, Konrad Hohenlohe wirft bekanntlich immer die Flinte ins Korn, wenn's brezlich wird, General Arz hat kein Rückgrat, und Czernin ist nervös geworden.” (1917. IV. 8.)

⁵⁰E folyamat eklatáns példája Hunyady József gróf esete, aki a Habsburg-dinasztia első magyar nemzetiségű főudvarmestere lett. íj. BERTÉNYI Iván: *Eine sympathische Nebenfigur. König Karl IV., im Spiegel der Memoiren ungarischer Politiker*. In: Karl I. (IV.), *der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*. Herausgegeben von Andreas Gottsmann. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2007. 247–268. 262.

⁵¹Ekkor váltották le Benedek Lajos tábornagyot, aki 1866-ban az Északi Hadsereg parancsnokaként Königgrätz első számú felelőse lett.

⁵² REGELE (1968): 135. „Der Generalstabschef müsse sich unbedingt mit Politik befassen, lehne er dies ab, beweise er Mangel an Verstand oder aber scheue er sich von unangenehmer Arbeit [...] hängen der Diplomantisch und das Schlachtfeld innigst zusammen.”

⁵³ ARZ (1935): 212. „Die Bearbeitung und Lösung von Fragen politischer Natur fiel nicht in meine Kompetenz, aktive Politik zu machen, war ich nicht berufen. Aber es war meine Pflicht, auf die Führung der Politik Einfluß zu nehmen, wenn diese – wie schon früher erwähnt – die Interessen der Armee oder die Maßnahmen der Kriegsleitung schädigen konnte.”

stratégiát választotta elődjével szemben, és ezzel maximálisan eleget tett Károly elvárásainak. A későbbi események azonban azt igazolták, hogy szükség lett volna egy erősebben politizáló és az intrikákban is jártas vezérkari főnökre, különösen 1918 őszén.

Conrad bukását így végeredményben Károly békekötési szándéka eredményezte, eltávolításával azonban a birodalom egyik olyan embere veszítette el hatalmát, akinek esélye lett volna megakadályozni a saint-germaini katasztrófát, vagyis a Dunai Monarchia szétzúzását.